

יהודי הקאווקאז

הרצאה

מאת ב"צ יהושע

הקווקאז הוא אחד האזורים הצבעוניים ביותר הן במראות הטבע שלו והן בנוף האנושי. שטחו 44,000 קמ"ר. הים האזובי והים השחור נמצאים במערבה והים הכספי נמצא במזרחה.

בהיסטוריה האנושית הקווקאז היה נקודת מיפגש בין מזרח למערב - בין אסיה לדרום מזרח אירופה. דרכו נדדו עמים ושבטים ורובם השפיעו על הקווקאז או הושפעו ממנו. בגלל מיקומו והסובלנות הדתית שלו, הקווקאז שימש מקום מיקלט לשבטים ולקבוצות נרדפים.

גם היהודים הגיעו לקווקאז על ידי הכובשים השונים. במערב הקווקאז התגבשה יהדות גרוזיה ובמזרח הקווקאז התגבשה אחת מעדות ישראל שנהוג לכנותה "יהודים הרריים".

יהודי הקווקאז המזרחי כינו את עצמם "דו'הור" (יהודים) והאוכלוסיה המקומית הלא יהודית כינתה את היהודים בשמות גנאי "יהוד" או "דו'הות", או כינו אותם בשם התורכי "דאג צ'ופוט".

הרוסים שכבשו את הקווקאז בתקופה הצארית כינו את היהודים, מטעמים פוליטיים, בכינוי "טאטים", כדי לטשטש את הקשר של יהודי הקווקאז לעם היהודי. פירוש השם "טאט" לא ידוע בבירור, אבל השם הזה מוזכר כבר במאה השמינית. יש הסבורים שהוא ניתן על ידי דוברי תורכית ככינוי למי שמוצאו פרסי או דובר בשפה הפרסי. החוקר ז'וז'ה סבור כי "טאט" הוא כינוי לעבד או לאדם משועבד, או לאדם שמוצאו פרסי.

האנתרופולוגים דחו את ההנחה שהיהודים בקווקאז הם צאצאים של הכוזרים, שכבשו את הקווקאז.

מסורות על ראשיתו של היישוב היהודי בקווקאז

היו שביקשו לזהות הקווקאז עם גן העדן המופיע במקרא.

היו שציינו כי בקווקאז נחתה תיבת נוח לאחר המבול.

היו שציינו כי אברהם אבינו יצא לכנען ממקום זה.

היו שציינו את הקווקאז כמקום מגוריו של איוב.

היו שראו בהם את צאצאי עשרת השבטים שגלו בשנת 722 לפני הספירה בגלות שלמנאסר, גלות נבוכדנאצר, ופירשו את הפסוק במלכים ב יז, ו: "וישב אותם בחלח ובהבור, נהר גוזן וערי מדי". כלומר, הם ראו בקווקאז כמקום גלותם של עשרת שבטי ישראל במאה השמינית לפני הספירה.

כידוע שבטי ישראל שגלו במאה השמינית לפני הספירה לא היו בקרבם כוהנים ולוויים, משום שהם היו קשורים למקדש בירושלים.

באמצע המאה התשע-עשרה כתבו יהודי דרבנט לגוברנטור הרוסי את הדברים הבאים:

כיוון שבקהילתנו אין אף אחד שמוצאו משבט אהרן שיוכל בעת התפילה בציבור לברך את ברכת אהרן העתיקה ונודע לנו שבמבצר טמיר-תאן שונה מתגורר משנת 1844 יהודי מפלך קייב מפלך בוגוסלאב, ושמו פסח כגן, משמע שהוא משבט אהרן והוא יודע את מלאכתו ועשוי להיות מועיל לקהילתנו בעת התפילה בציבור.

הבקשה של יהודי דרבנט נדחתה על ידי הגוברנטור והכהן, ממוצא אשכנזי, לא הגיע לקהילה. לאחר הכיבוש הצארי הרבה צעירים יהודים גוייסו לצבא הרוסי, חלקם נחטפו בילדותם וגוייסו לצבא הצאר. הם הקימו להם בתי כנסת בקווקאז ולימים גם השתקעו בקווקאז וקיימו בו מנהגים מן הבית האשכנזי.

היהודים הקווקאזים שראו את החיילים היהודיים כשהם מתפללים והכוהנים שבקרבם מברכים את ציבור המתפללים בברכת כוהנים:

אלוהינו ואלוהי אבותינו ברכנו בברכה המשולשת בתורה הכתובה על ידי משה עבך, האמורה מפי אהרן ובניו כוהנים עם קדושיך כאמור:

יברכך. ה'. וישמרך. יאר. ה' פניו. אליך. ויחונך. ישא. ה'. פניו. אליך. וישם. לך. שלום.

הכהנים הסכימו לבוא לבית הכנסת של הקהילה העתיקה ולברך את המתפללים בברכת כהנים.

יש חוקרים נוצריים שטענו כי היהודים בקווקאז לא חזרו לארץ ישראל בימי עזרא ונחמיה ולא הושפעו מן היהדות שנוצרה בארץ ישראל. לכן אי אפשר להאשים אותם בהריגתו של ישו. בגלל הריחוק שלהם מירושלים הם יכלו לקבל בקלות את הנצרות ולהפיץ אותה בקווקאז.

באחת השבתות ביקרתי בבית הכנסת בטיביליסי. בין מנחה למעריב של מוצאי שבת הקהל נוהג לצאת לחצר ולרחוב הסמוך. לפתע הגיע למקום גרוזיני נוצרי שהיה בדרכו לקתדרלה ציון השייכת לפטריארכיה הגרוזינית. הוא נעמד מול בית הכנסת, כרע ברך והצטלב. שאלתי אותו: "זה בית כנסת, אתה יודע?" "ודאי שאני יודע", אמר, "אני מודה לאלוהי היהודים, שבאו לגרוזיה והביאו איתם את הנצרות".

עדות לקיומו של יישוב יהודי בקווקאז כבר בימי בית שני נמצאת באוסף הכרוניקות "תולדות גרוזיה" ("כארתליס צ'חורבֶּרֶה") מהמאה השתים עשרה. הכרוניקות מבוססות על מסורות עממיות עתיקות.

בכרוניקה נאמר כי צבאות אלכסנדר מוקדון כשהגיעו למזרח גרוזיה הם מצאו בה ערים מאוכלוסות ביהודים.

על הקשר עם א"י מעידות תגליות ארכיאולוגיות שנמצאו בדגסטאן של כלים מחרס שמקורם בארץ ישראל ובסוריה.

בתלמוד הירושלמי (מגילה ד, הלכה ה) מהמאה הרביעית מוזכר ר' שמעון ספרא דיטרבנט וסביר להניח כי מדובר בעיר דרבנט בדגסטאן, שנוסדה בסוף המאה השלישית על יסודות של יישוב עתיק.

יש סברה, כי רדיפות היהודים, האמגושים, הבודהיסטים והנוצרים בפרס ובמקומות אחרים גרמה לכך שהם ברחו ומצאו מקלט בקווקאז בגלל הסובלנות הדתית שהייתה בקווקאז.

מסורות של היהודים ההרריים דיברו על הגירה שלהם מפרס במאות הראשונות וזאת בגלל רדיפות. בספר בשם "יציאת ישראל מפרס ומדי", שנכתב עברית על ידי יהודי מקובה בשם פנחס בן נסים ונתפרסם בוונציה בשנת 1579, נאמר בין השאר:

בשנת 646 התגלה בפרס המן רשע שני. הוא העליל עלינו כאילו אנו, קומץ בני ישראל הנידחים בינות להרי מדי, מפיצים את דתנו בין הפרסים, שמספרם רב ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים...

בעוונותינו הרבים הטה השם את לבו של המלך [הפרסי] למען יאמין בדברי המן ולכל ערי המדינה הוצא צו שאנו בני אברהם, יצחק ויעקב, נמיר את דתנו... כלימה מכסה את פנינו בזוכרנו שרבים מאחינו ואחיותינו עברו בבושת פנים את הסף [התאסלמו]... אך רובם העדיפו מאסר, חרב וגלות. בין האחרונים היינו גם אנחנו, וכמו אבותינו שנדדו במדבר ממצרים ארבעים שנה, עברו את ים סוף וחצו את הירדן ובאו לכנען... אנו נדדנו רבות, חצינו ימים ונהרות והגענו לשלווה בארץ ההרים המגיעים לשמים...

למה יהודי הקווקאז העיפו לגור בהרים בערוצים הצרים שבין ההרים, קרוב למקורות המים? המיקום שהם בחרו לעצמם הגן עליהם הן מפני הנוודים שפגעו בתושבי המישורים והן מפני הצבא הפרסי שישב בעיקר בשפלה. כך קיבלו יהודי הקווקאז את הכינוי "יהודים הרריים".

הניתוק של היהודים איפשר להם לשמור על שפתם המקורית, השייכת לתחום הלשוני והתרבותי של יהודי פרס. הם נבדלו מן היהודים הגרוזינים שישבו במערב, אבל היהודים עדיין הצליחו להשפיע על סביבתם ולהיות מושפעים ממנה.

הכוזרים

ברבע האחרון של המאה השמינית השתלטו הכוזרים על הקווקאז במקומות שבהם היה ריכוז יהודי גדול. הכוזרים היו משקל נגד לכיבוש המוסלמי שבכוחה החרב אילץ את העמים שכבש לקבל את דת האיסלם. היהודים הצטרפו לכוזרים במלחמתם במוסלמים.

נראה שליהודי הקווקאז היה חלק בגיורם של הכוזרים וכנראה גם התחתנו איתם לאחר גיורם. הממלכה הכוזרית ירדה מבימת ההיסטוריה במאה העשירית.

הכיבוש המונגולי ושל יורשיו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה ולאחר הפגיעה הקשה שלהם בפרס ובבגדד, גרמה לכך שיהודים רבים מצאו מקלט באזרביג'אן. המונגולים שהיו "שְׁמָנִים" (מאמינים ברוחות) ובודהיסטים נהגו תחילה בסובלנות כלפי דתות אחרות, אך בסוף המאה השלוש עשרה וראשית המאה הארבע עשרה עברו מרביתם של השליטים המונגולים לדת האיסלם והם הובילו מהלכים של איסלום בכוח של יהודים ושל נוצרים.

האידיליה של היהודים באזרביג'אן הייתה קצרה יחסית והמצב השתנה לרעה לאחר עלייתו לשלטון של עזאן ח'אן (1295-1304) שקיבל את האיסלם. מאז התחילו תקופות של רדיפות ויהודים רבים מהאליטה החברתית והתרבותית של אזרביג'אן התאסלמו.

הכיבושים של תימור לנג

1405-1336

כובש מונגולי, מצאצאי ג'ינגיז ח'אן. לאחר שכבש את תורכסטן - המדינות של מרכז אסיה - החל לכבוש את העולם. בכל מקום שהגיע הותיר חורבן בפרס, תורכיה, רוסיה והודו. למרות הכול היה פטרונם של אומנים. היה זה מאבק בין נוודים לתושבי קבע. הכובשים השחיתו ערים, שטחי חקלאות, ניתקו דרכי מסחר. במשך שנים רבות היה הקווקאז זירת מלחמות בין פרס לתורכיה. זאת גם הסיבה שיהודים חיפשו מקלט בערוצי ההרים הגבוהים. היהודים התפזרו בכפרים זעירים ולא היה קשר כמעט בין הכפרים. במאה השש עשרה היו פגיעות ביהודי דרבנט וביהודי קובה. שבת בן רבי אברהם שלמון כותב בספרו "תיקון יששכר בשנת 1656 על הניתוק של היהודים ממצוות הדת.

במאה השמונה עשרה הפך הקווקאז לזירת קרבות בין פרס, תורכיה ורוסיה. רוסיה ביקשה גישה לים הכספי. בשנת 1722 יצא פטר הגדול למסע כיבוש. הפרסים ויתרו לרוסים וגם התורכים נאלצו לוותר. השליט האמיתי באזור היו המושלים המקומיים שמרדו לעיתים קרובות.

קצין תותחנים בצבאו של פטר הגדול סרן גוסטאב גרבר כתב מחקר על הארצות והעמים לאורך החוף המערבי של הים הכספי. כך הוא כותב על היהודים:

היהודים גרים בכפרים שונים ליד דרבנט, ברוֹאֶטָאוּ בקוֹבָה ובקייטאך. בשמאחה גם חיים מספר יהודים לצורכי מסחר. לשונם היא לשון הנפה שבה הם גרים, והרבנים או כלי הקודש מבינים גם לשון יהודית. בדומה לתושבים כפריים אחרים, היהודים מתפרנסים מחקלאות וגידול בקר. סוחרים הם בארמנים ובגרוזינים - ארמנים גנובים ושבויים, אך איסור זה נאסר על מי שחי תחת השלטון הרוסי. לוקחים מן היהודים יותר מיסים מאשר מן המוסלמים והם חייבים, כמו גם הארמנים, לשלם מס גולגולת. חלק גדול מיהודי המקום מייחסים עצמם לשבט בנימין, ואחדים בעצמם אינם יודעים מאיזה שבטים הם... הם גם עתה מדוכאים על ידי הממונים עליהם, ומשתמשים בהם לעבודות קשות, מלוכלכות ומזוהמות. היהודים החיים בקייטאך יש להם נשק משלהם, והנסיך משתמש בהם גם לצורכי מלחמה...

היהודים בנפות אלו מעונים כמו במקומות אחרים. כאשר אציל או נושא נשק מוסלמי אחר פוגש יהודי רכוב וזה אינו יורד מן הדרך, ולפי פקודתו של המוסלים אינו יורד מן הסוס, רשאי המוסלים להכות את היהודי כמה שנפשו חפצה, רק לא להרוג, היהודי אינו מעז להתלונן על כך.

מרכושם של היהודים משאירים להם רק אותה כמות הדרושה להם כדי לא למות מרעב... מספרם של היהודים הולך וקטן...

שודדים היו פורצים לבתי כנסת ומוציאים כל דבר שנראה להם כבעל ערך. ואף היו פותחים קברים לשם שוד התכריכים....

אם גנב שפרץ לבית יהודי שכח שם את הגרזן, אביו היה מתייצב בבוקר ודורש את הגרזן ששכח בנו בלילה. היהודי מילא את הבקשה מבלי לומר מילה, מחשש שיפגעו בו, במשפחתו ובמסחרו...

אם המושל ראה יהודי הולך ברחוב לבוש בבגד חדש וטוב, מיד היכה את היהודי עד שנתן לו את בגדו וגם את הכסף אשר נמצא בביתו.

סורחאי ח'אן שליט נסיכות קאזי קומוך, פשט על העיר קובה וסביבותיה על מנת לשחרר כביכול, את האוכלוסייה מעולם של השיעים הפרסים. הוא ציווה על היהודים ועל הארמנים לשאת על חזיהם טלאי צהוב כדי שהמוסלמים לא יברכו אותם בברכת שלום עליכם.

נאדיר שאה (1686-1747) הכובש האכזר נלחם באימפריה העותמאנית בקאוקאז. נגד מושלים שסירבו לקבל את שלטונו הוא ערך מסע עונשין שהצטיינו באכזריות, חורבן ורצח. עשרות כפרים נהרסו עד היסוד, שדות נשרפו, כרמים ומטעים הועלו באש, המסחר והמלאכה פסקו....

בשנת 1731 חיילי נאדיר שאה פגעו בכפר גוסארי או קוסארי, 12 ק"מ צפונית מערבית לעיר קובה, על גדות הנהר קוסאר צ'אי. הם גזרו על היהודים להמיר את דתם ולהתאסלם. מי שסירב נשחט. רבים נמלטו לקובה. במסע זה נהרסו גם הקהילות היהודיות של גולגאטה וקאלה צ'ראך. בכפר אחטי ליד ההר שארפלי הייתה קהילה יהודית קטנה. הכפר מרד בנאדיר שאה. הלוחמים שלו דרסו את ילדי המקום בפרסות הסוסים שלהם. יהודים נשחטו וגופותיהם הושלכו לנהר. חלק מהם המירו את דתם וחיו חיי אנוסים. במסחרים קיימו את הפולחן היהודי ובגלוי התנהגו כמוסלמים. לאט לאט הם נטמעטו בקרב המוסלמים ונקראו לזגינים. כנראה שגם קהילות נוספות נפגעו על ידי לוחמיו של נאדיר שאה. רבים מן היהודים נמכרו כעבדים.

במהלך המאות השבע-עשרה והשמונה עשרה ומסעות הכיבוש הפרסיות והרוסיות. היהודים נאבקו על חייהם ולא לאט נותק הקשר שלהם עם קהילות יהודיות מחוץ לקאוקאז.

ברחבי הקאוקאז וגרוזיה יש מסורות רבות על קבוצות אתניות שהן למעשה ממוצא יהודי שהמירו את דתם והתאסלמו. הרב של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי כותב:

בימינו אלה (1894) נמצאים בנפות דאגסטאן תושבים רבים לזגינים מחמדנים. אלה היו לפני מאחינו בני ישראל ההרריים שבקאוקאז ובימי ממשלת הח'אנים הוכנסו בחזקת היד ובעל כורחם לדת המחמדנים...

נוסעים שונים שביקרו בקאוקאז סיפרו על שבטי האוסטינים, הדידואים, האנדים והטאבאסאראנים הם ממוצא יהודי. הבארון פון דר חובן מציין ששורה של כפרים בקאוקאז המזרחי תושביו לפי דעתו הם ממוצא יהודי. הוא מסתמך על עדויות שאסף מיהודי קובה. עד היום למרות היותם מוסלמים הם עדיין שומרים על חלק מן המסורות היהודיות שלהם: נרות שבת, קטעים של ספרי תורה, וסממנים יהודיים אחרים.

הכיבוש הרוסי והייחס ליהודים

גם הכיבוש הרוסי לא הטיב את מצבם של היהודים. הם עדיין נשפטו לפי החוקים המוסלמיים שפגעו ביהודים. אם מוסלמי רצח יהודי הוא לא נענש. יהודי שרצח נשלח לסיביר. על היהודים נגזר גזירת תחום המושב, שמנע מיהודים אשכנזים לגור בקווקאז. החוק פגע גם ביהודים ההרריים לגבי האפשרות שלהם להתגורר במקומות אחרים. הרוסים, שנעזרו ביהודים בכל מאבקייהם, החליטו בסופו של דבר שלא לפגוע ביהודים ההרריים. היהודים כותבים במכתביהם לשלטונות הרוסיים כי הם יושבים בקווקאז עוד לפני תקופת הנצרות, בזה הם ניסו להראות שהם לא רצחו את ישו.

עד אמצע המאה שנות ה-80 של המאה ה-19 היהודים שירתו בצבא על בסיס התנדבות. בסוף 1886 היהודים נאלצו היהודים לשרת בצבא הרוסי. היהודים שהיו לוחמים מטבעם קיבלו בשלווה את צו הגיוס. מוסלמים יכלו להמיר את צו הגיוס תמורת 250 רובל. יהודי לא יכול היה לעשות זאת.

בשנת 1887 פורסמו נתוני הנומרוס קלאוזוס שמנעו מן היהודים ללמוד בבתי ספר תיכוניים ובבתי ספר גבוהים. המיכסה הכוללת הייתה שני סטודנטים לכל היהודים ההרריים. היהודים האשכנזים לא רצו קשר בשאלת מיכסת התלמידים עם יהודי הקווקאז. הדבר לא תרם ליחסים טובים בין האשכנזים ליהודי הקווקאז.

המהפכות הקומוניסטיות

זמן קצר לאחר מהפכת פברואר, התארגנו יהודי באקו והחליטו על אירגון קהילה יהודית דמוקרטית, שתשמש מוסד שיגן על האינטרסים של היהודים. ענייני הדת הוצאו מטיפולו של האירגון. באחת האסיפות התייצבו יהודים הרריים בבאקו ואיתם יהודים גרוזיניים ואיימו "דם יישףך אם תפגעו בתורתנו הקדושה".

ציונות

המאבק על הדת הוסיף למתיחות שהייתה בין היהודים ההרריים ליהודים האשכנזים. מה שאיחד את שתי הקהילות הייתה הפעילות הציונית\ מחנכים אשכנזים ניסו ללמד את היהודים ההרריים, שנפגעו מהיחס הפאטרוני של האשכנזים.

ב-6 ביוני 1917 התכנסה בעיר גרוזני ועידה של כלל יהודי הקווקאז ובראשם המהנדס היהודי אליהו אניסימוב. הוועידה תמכה בשלטון הקומוניסטי. דובר על דרכים לקידום רמתם התרבותית והכלכלית של היהודים ההרריים, דנו בבתי ספר יהודיים, בעבודה חקלאית ובמעמדה של האישה.

הכיבוש הסובייטי גרם לפוגרומים נגד יהודים שהיו מעורבים בהם חיילים רוסיים וקוזאקים. גם המוסלמים פגעו ביהודים.

ב-28 באפריל 1920 הוכרזה על ידי הסובייטים הרפובליקה הסובייטית האזרביג'נית, שהצטרפה לרפובליקות הסובייטיות של ארמניה וגרוזיה. בינואר 1921 הוקמה הרפובליקה של דגסטאן, שנכללה בתוך הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית.

היהודים ההרריים תבעו מהיק"פ - שייצג את היהודים בראשותו של זיאמא אוסטרובסקי - כי הם מבקשים שהחינוך היהודי ייעשה בלשון העברית ועוררו התנגדות רבה. בשנת 1920 הוקם בית ספר מיוחד לנשים הרריות ששפת הלימוד בו הייתה רוסית. בשנות השלושים הועבר האלף בית העברי ללטינית. הלשון הטאטית-יהודית קיבלה הכרה כאחת הלשוניות הרשמיות של הרפובליקה הדגסטנית. יהודים רבים נשלחו למחנות בשל סטיות לאומניות. מספר בתי הספר שבהם למדו ילדי היהודים בטאטית יהודית הלכו ונסגרו ובמקומם קמו מוסדות שלימדו רוסית. גם הכתב של הטאטית יהודית הועבר לקירילית. הפעילות בלשון הטאטית יהודית הופסקה כמעט כליל.

מלחמת העולם השנייה - גבורה ושואה

הפלישה הגרמנית גרמה לכך שאלפי פליטים מאוקראינה ומרוסטוב ומפעלים סובייטיים על עובדיהם הועברו לקווקאז. יהודים רבים באו עם הפליטים מבסרביה, קרים אודסה. היהודים ההרריים פתחו את ביתם בפני הפליטים. מספר פליט:

בטלוליה הדרכים שלי ברוסיה בימי המלחמה, הגעתי באחד הימים בשנת 1941 לדרגאסטאן. נשארתי תקוע בעיר דרבנט. האדם הראשון שפגשתי נתן לי כתובת של בית כנסת. הראו לי שן אדם אחד שאליו עלי לפנות. היה זה חבר ועדת העזרה לפליטים יהודים... היהודי כבן חמישים, נתן לי פתקה למלון.

ביוליאוגוסט פלש הצבא הגרמני לקווקאז. הוא כבש את מחוז קובאן והתקדם מערבה לכיוון הים השחור, ומזרחה לעבר מרכזי הנפט החשובים של גרוזני ובאקו.

הצבא הרוסי נסוג ורק הודות לעזרה וסיוע נבלם הצבא הגרמני. לאחר הניצחון הרוסי בסטלינגרד התוכניות לכיבוש הקווקאז השתבשו.

התוכנית הגרמנית באה לנתק את הרוסים ממקורות הנפט של הקווקאז ולגרום לכניסתה של תורכיה למלחמה ובאמצעותם לכבוש את כל מדינות המזרח התיכון. הם ביקשו גם לנצל את השינאה של המוסלמים בקווקאז לרוסים ולכרות ברית עם הקווקאזים נגד רוסיה.

באזור קובאן כינסו הגרמנים יחידות מיוחדות, שכללו ערבים מן המזרח התיכון וזכו לתמיכה של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסייני. חייל ביחידה הזאת שנפל בשבי מספר:

כל הערבים שלנו היו יוצאי ארצות מזרח שונות: עבר הירדן, סוריה, פלסטינה, כל אחד מהם חיפש הרפתקאות פוליטיות, ולכל אחד הייתה תוכנית משלו. אחד הציע לגרש את האנגלים מעיראק, האחר הכין תוכנית להשמדת היהודים בפלסטינה, השלישי טיפח לו רעיון של ערביסתן הגדולה.

עיתונאי סובייטי מספר, כי אלה היו זמן רב בגרמנית, למדו את הלשון הגרמנית, וסיגלו לעצמם מנהגים של חיילים, של דיפלומאטים ושל פרובקוטורים.

מרד פרו גרמני לא פרץ בקווקאז ובחלק מן המקומות התארגנו פרטיזנים אנטי נאצים שלחמו בגרמנים, ביניהם היו גם לוחמים יהודים.

בכל פינה בין ההרים היו לוחמים יהודים רכובים על סוסים שלחמו בפאשיסטים המוסלמים המקומיים. הצעירים נלחמו בצבא האדום והמבוגרים נלחמו בכנופיות בעורף.

במסגרת שירותם בצבא האדם הוכיחו אומץ וגבורה רבה במאבקם באויב הנאצי. אליק מורדכייב טנקיסט הצליח להשמיד שני תותחים אנטי טנקים, השמיד בכינון ישיר ארבעה טנקים והרג עשרות גרמנים. כשהטנק שלו עלה באש הוא הסתער איתו על המפקדה הגרמנית והתפוצץ יחד עם עשרות קצינים גרמנים, בחינת תמות נפשי עם פלשתים. על התעוזה וההקרבה ששלו הוא קיבל את אות ההצטיינות על שם לנין, שהוא האות השני בחשיבותו בברית המועצות.

בשדה הקרב של סטלינגרד נלחמו בגבורה בחורים אמיצים מהקווקאז נגד הנאצים, וביניהם שמאייב מהעיר קובה שעבר לבאקו. כשהמפקד שלו נהרג בקרב הוא תפס את הפיקוד ובקרב פנים אל פנים הוא הצליח להדוף את הגרמנים ולשחרר מידם כפר.

בין 150 היהודים שזכו באות גיבור ברית המועצות היו 2 יהודים הרריים - איסאי אלעזרוב ושאתיאל אברהמוב.

ערב הפלישה הגרמנית לקווקאז הוציא ראש משטרת הביטחון הנאצי חוברת הדרכה מיוחדת על הקווקאז ובה נאמר כי יש לראות ביהודים ההרריים וביהודים שמקורב באו - האשכנזים - כיהודים לצורך השמדתם.

בצרפת נתקלו הגרמנים בבעיית הגדרתם של יהודי אפגאניסתאן, בוכארה, איראן וגרוזיה ולאחר בדיקה מדעית, כביכול, נקבע שהם אינם שייכים לגזע היהודי.

בלימת הצבא הגרמני הצילה למעשה את חייהם של יהודי הקווקאז ואפילו ניתנה הוראה של אייכמן להשמיד את יהודי הקווקאז, אך החיסול לא בוצע.

לאחר מלחמת העולם השנייה

מאז מלחמת העולם השנייה יש תהליך של יציאה מן הכפרים אל הערים הגדולות ורק מעט יהודים הרריים חיים עדיין בכפרים. הפיזור של יהודי הקווקאז בערים השונות בברית המועצות ניתקה אותם מן המסורת. אלה שנשארו - והם הרוב - שמרו על המסורות אך, בניגוד לתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה התחיל תהליך של התבוללות ונישואים עם נשים רוסיות, אוקראיניות. בדגסטן בשנת 1967 היו 20% נישואים של גברים יהודיים עם רוסיות ורק 7% נשים נישאו לרוסים.

די נדיר הייתה התופעה של נישואים בין יהודים למוסלמים. בתקופה הזאת הייתה התערערות של המסורת ומעמדו של של הזקן במשפחה הולך ומתערער. מספרם של אלה שיכולים להיות חזנים, לערוך סדר פסח הולך וקטן. מספר בתי כנסת פחת, בעיקר בגלל פעולות של השלטונות נגד הדת, אבל בית הכנסת עדיין משמש מוקד לחיי החברה ואפילו אלה שמבקרים רק בחגים עדיין תומכים בבית הכנסת.

במשך שנים חיו יהודים תחת עלילות דם שהיהודים משתמשים בדם של מוסלמים במצות לפסח. בעקבות כל עלילה היו פוגרומים ופגעו ביהודים. מצב זה נמשך עד סוף המאה התשע עשרה למרות הכיבוש הרוסי. בשנת 1911 בכפר טארקי נעלמה ילדה ונפוצה שמועה שהיהודים חטפו אותה. מייד התפרצו ההמונים לבית הכנסת והרסו אותו, אך באמצע הפוגרום הופיעה הילדה בריאה ושלימה. בתקופת מלחמות האזרחים (1917-1921) הפכו הפגיעות ביהודים כתופעה נפוצה.

עם עלייתם לשלטון של הסובייטים נעלמו התופעות של האלימות אך לא נעלם המתח בין הלאומים השונים.

אחת התופעות המזעזעות התחוללה בקובה, שם נצטוותה כל כלה יהודיה שנרשמה ב'זגס' להופיע בפני רופא ארמני בשם ADEMIANTS לבדיקת בתוליה. נערה אחת שנמלטה מן הבדיקה המשפילה הובאה לרופא על ידי המשטרה הסובייטית. היא הופשטה בכוח ונבדקה.

היהודים התלוננו בפני הסובייט במוסקבה והאחראים לפגיעה ביהודי קובה הועמדו לדין, אך תופעות של עלילות דם ורדיפת יהודים נמשכו עד למותו של סטלין.

מלחמת ששת הימים והתעמולה הסובייטית נגד היהודים עוררו את ההמונים וברגע האחרון נמנע על ידי השלטונות פוגרום ביהודים.

התעמולה נגד ישראל והיהודים נמשכו למעשה עד שנות השבעים.

נתונים על היהודים

בשנת 1897 חיו באזורים הכפריים של הקווקאז למעלה מ-12,000 יהודים הרריים - 45% בדאגסטאן, 28% באזרביז'אן והשאר באיזורים אחרים. למעלה מ-19,000 יהודים חיו בערים באזרביז'אן - 9,500 יהודים, רובם בקובה 7000 והשאר בבאקו (49%); בדגסטאן - 4,500 יהודים (23.5%) והשאר בערים אחרות.

בשנת 1926 היו בקווקאז כ-26,000 יהודים הרריים בדגסטאן כ-12,000 (45%); אזרביז'אן 10,300 (40%). השאר גרו באזורים הצפוניים של הקווקאז

ציונות ועלייה

היהודים האשכנזים שהגיעו לקווקאז חשו רגשי עליונות כלפי היהודים ההרריים וזה יצר תחושות אמביוולנטיות בין הקהילות. הנושא הציוני והעלייה קירבו בין הקהילות.

האשכנזים הראשונים שהגיעו לקווקאז היו חיילים שהגיעו לאזור בתוקף שרותם הצבאי או מהגרים מתחום המושב.

החייל היהודי שחי בחברה הרוסית התרחק מהדת וראה ביהודי הקווקאז כעובדי אלילים. למרות שהתקבל בכבוד על ידי היהודים ההרריים הוא התנשא מעליהם ופגע בהם.

המתישבים האשכנזים שכללו בעלי מקצועות חופשיים וחיילים לשעבר התקרבו לחברה הרוסית. הריחוק היה גם לשוני. האשכנזים דיברו רוסית או יידיש. רק למעטים בקירבם הייתה הלשון הערית שפה מקשרת. השלטונות ראו בשתי העדות יהודים אולם בינן לבין עצמן היה הבדל גדול. הם קראו ליהודי הקווקאז בכינוי גנאי BYKI. הם קראו לאשכנזים "משומדים". מאמצע המאה התשע עשרה, כשהקהילות הכירו יותר זו את זו התחילה התקרבות. צעירים מהקווקאז נסעו ללמוד בישיבות אשכנזיות והביאו מסורות אשכנזיות לקהילות בקווקאז. הם התפללו הרבה פעמים באותו בית כנסת. התחיל תהליך של נישואים בין שתי העדות.

תהליך המודרניזציה של ההרריים, לימוד מקצועות ובתי ספר מודרניים קירבו בין הצדדים. מתחיל תהליך של ביקורת עצמית של האשכנזים על יחסם בעבר ליהדות הקוואז. בימי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה יש גלים של יהודים שמגיעים מתחום המושב ברוסיה לקווקאז. בשנת 1945 מצהיר גיבור ברית המועצות ההררי שתיאל בין שמי אברהמוב על ידידות נצח בין היהודים האירופיים וההרריים ותרבותיהם.

הנישואים הבינעדתיים מאשרים יותר מכל את הקירבה בין שתי העדות.

הקשר עם ארץ-ישראל

יהודי הקווקאז עזרו ליהודי ארץ ישראל. בראשית המאה התשע עשרה הגיעו שד"רים מארץ ישראל אל הקהילות של היהודים ההרריים. השליחים הצליחו לאסוף כספים.

השליחים מהארץ הביאו ליהודים את ההלכה והכירו שוחטים לשחוט כהלכה. הם קיבלו את סמכותם של השליחים בענייני שחיטה.

הגיעו אליהם גם מתחזים שלקחו את הכסף לכיסם. הם ביקשו להפסיק לשלוח אליהם שד"רים והם עצמם יאספו את הכסף לטובת עניי ארץ ישראל, לפי חלוקה לאשכנזים ולספרדים.

החל מן מראשית המאה התשע עשרה מגיעים עולי רגל. הראשון היה הרב אברהם מהכפר קאָלָה צ'אָרָף. הוא ישב בארץ כמה ששנים ומשלא נקלט הוא חזר אל הקהילה שלו. בשנת 1865 יצאה קבוצת עולי רגל בראשותו של הגביר יהושע בן הרב חנוכה מטמיר ח'אן שורה, שהביא תרומות לעניי ארץ ישראל.

חלק מעולי הרגל התיישבו בארץ ובשנת 1890 כבר היו כבר בירושלים 70 יהודים שעלו מהקווקאז. הם חיו בעוני נוראי והעדות בירושלים לא תמכו בהן. רק משפחת רוטשילד עזרה להם. למרות הסבל הם הצליחו להקים בית כנסת בעיר העתיקה לא רחוק משער האריות שנקרא "בית כנסת מזרח שמש וישיבת תורה אור לקהילות קודש דאגסטן".

בצד העלייה ממניעים דתיים מתחילה עלייה גם ממניעים ציוניים במיוחד אחרי הקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897. הקהילות בקווקאז התחילו להתעניין בציונות ולהקים אגודות ציוניות. בקונגרס הרביעי בשנת 1900 מגיעים שני נציגים של יהודי הקווקאז. מתיהו בוגאטירב מהעיר גרוזני ושלמה מרדכיב מן הכפר אקסאי. הם מופיעים בלבוש מסורתי קווקאזי עם חרבות ואשפות כדורים והופעתם עשתה רושם רב. הם סיפרו מעל בימת הקונגרס הציוני על הסבל של יהודי הקווקאז.

שני השליחים עברו מיישוב ליישוב ועסקו בפעולות הסברה ועשו מגביות לטובת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. 102 יהודים נרשמים לעלייה במסגרת ההתעוררות הציונית. יהודים מהקווקאז ביקשו לעלות לארץ ולבנות אותה. הם עולים לארץ ומקימים יישוב ליד רמלה ואחר כך בצפון במחניים. הם עשו רושם רב על יהודי הגליל. הניסיון לא עלה יפה. חלקם חזרו לקווקאז וחלקם התפזרו ביישובים אחרים.

בשנת 1906 התארגנה בטאמיר חאן שורה קבוצה של יהודים הרריים בראשותו של הרב חזקיהו מישאילוב ובה 60 משפחות - 300 נפש. כשני שלישים גברים ושליש נשים וילדים. ערב מלחמת העולם הראשונה עלו לארץ כמה מאות יהודים מן הקווקאז, 130 מתוכם חיו בירושלים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה וההשתלטות הסובייטית על הקווקאז יהודים רבים מן הקווקאז מבקשים רשיונות עלייה. כאלף יהודים מהקווקאז המתינו בקושטא לעלייתם לארץ. הם ביקשו להיקלט בהתיישבות. בנת 1926 גרו בירושלים 175 יהודים מהקווקאז ומאות אחרים ביקשו ללכת להתיישבות אולם בקשותיהם נדחו והם חיו באזור תל-אביב, בשכונת הקווקאזים ליד התחנה המרכזית הישנה.

ההכרזה באו"מ על הקמתה של מדינת ישראל שנתמכה על ידי ברית המועצות מילאה את יהודי הקווקאז תקווה גדולה. הייתה שמחה ספונטנית גדולה.

עם עליתו של ח'רושצ'וב הייתה הרפיית מתח ויהודים כתבו לקרוביהם בארץ וקרוביהם שלחו להם חבילות ותשמישי קדושה. יהודים מתחילים החל משנות השבעים להגיש בקשות עלייה.

בשנים 1972-1981 הגיעו לארץ 10,2705 יהודים מהקווקאז. רבים אחרים היו מסורבי עלייה. אט אט נפתחו השערים ויהודים עולים בהתמדה לארץ.

סיכום

מראשית המאה התשע עשרה אנו עדים לתמורות בחייהם של יהודי הקווקאז:

1. מעבר מן הכפרים לכמה ערים גדולות.
2. שינויים במסורת בת אלף שנה, שהתחילה להיות מושפעת מהתרבות המזרח אירופית.
3. היחס אל היהודים לאחר הכיבוש הרוסי ואחר כך המעבר למשטר הקומוניסטי..
4. מדיניות השלטונות כלפי יהודי הקווקאז. ההבחנה של השלטונות בין יהודי ממוצא רוסי ליהודי ממוצא קווקאזי.
5. מתיחות בינעדתית שהלכה והסתיימה.
6. הלאומנות המוסלמית והשפעותיה על היהודים. היהודים נקלעו לתוך המאבקים בין אזרביג'אן לארמנים.

המסקנה החשובה שהגיעו אליה רבים היא שהפתרון נמצא בעלייה לארץ ישראל.